

MAHMUD QOSHG‘ARI HAYOTI VA IJODI

Ghiyasi Shokorullah

Annotatsiya: Turk dunyosining buyuk allomalaridan biri, tilshunos, tarixchi, geograf, adib, ma‘rifatparvar, ulug‘ olim va muarrix Mahmud Qoshg‘ari o‘z zamonining eng yirik fikr egalari, tafakkur bilimdonlari sirasiga kiradi. Uning hayoti va butun ilmiy-ma‘rifiy faoliyati o‘zbek, turk va butun turkiy dunyo uchun bebaho maktab va manba bo‘lib xizmat qilib kelmoqda. Mahmud Qoshg‘ari, eng avvalo, “Devonu lug‘otit-turk”, ya’ni “Turk tillari lug‘ati” nomli nodir asari bilan tengsiz iz qoldirgan. Uning hayoti va ijodini chuqur o‘rganish, bugungi kundagi turkiy xalqlar birligini, ularning ona tili, madaniyatini anglash uchun ham, tarixiy ildizlar, milliy tafakkur va ma‘naviyat haqidagi tasavvurlarni kengaytirishda ham benazir ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Qoshg‘ari, Devonu lug‘otit-turk, turk tillari, lug‘atchilik, til tarixi, ilmiy meros, tilshunoslik.

Mahmud Qoshg‘ari taxminan XI asrning birinchi yarmida, qadim Turkistonning mashhur shahri Qoshg‘ar atrofida tug‘ilgan. Qoshg‘ar shahri o‘sha zamonlarda Buyuk Ipak yo‘lining muhim nuqtalaridan biri, jahonnoma savdo, madaniyat va ilm-fan markazi edi. Uning otasi Husayn ibn Ahmad Garag‘oniy Koshgar viloyatining nufuzli va hurmatli kishilaridan biri bo‘lgan, hukmdor oilasidan chiqqani tufayli Mahmud Qoshg‘ari yoshligidan kuchli ilmiy, diniy va ma‘naviy muhitda kamol topadi. Mahmud Qoshg‘ari ilmga, tilga, tarix va adabiyotga doir barcha fanlarning nozik sir-asrorlarini o‘zlashtirishga intilgan, yoshligidan kitobga va ilmiy izlanishlarga junun bilan berilgan edi. U quyuq ilmiy an‘analarga ega bo‘lgan muhitda ulg‘aygan, o‘z zamonasining hukmdorlari, allomalari va faxriy notiqdari davrasida tarbiyalangan. Ayni yoshligidayoq u arab, fors va turk tili, adabiyoti, islom sharqshunosligi, tarix va falsafaga chuqur qiziqib, bu sohada nazariy va amaliy bilimlarni egallagan. Turli hududlarga, xususan, Ipak yo‘li bo‘ylab joylashgan shaharlarga sayohatlar qilgan, yirik madrasalarda ta‘lim olgan. O‘sha paytdagi tabiat, ijtimoiy munosabatlar, til, adabiyot, falsafa, fiqh va tarix bilan bog‘liq ilmiy muassasalarda qatnashgan, o‘zbilarmon ustozlardan saboq olgan. Mahmud Qoshg‘ari yurtlarini, qabilalarni, ularning urf-odatlarini, tilini, madaniyatini o‘rganish uchun uzoq-uzoqlarga safarga chiqqan [1].

Yer yurib, xalqlar, elatlar, ularning tili, so‘z boyligi, urf-odati, turmushi, qadriyatlarini, elchilik an‘analari, adabiyoti va afsonalarini bilib, har bir qavmning o‘ziga xos fe‘l-atvorini yod olgan. Mahmud Qoshg‘ari zamonasining juda ham bilimdon, yirik alloma, dono insoni sifatida ko‘plab shaxslar e‘tirofiga sazovor bo‘lgan. O‘zining chuqur izlanishlari, tafakkuri, ilmiy teranligi, madaniy donoligi, millatga muhabbati,

insoniy fazilatlarini bilan nafaqat turk xalqlari orasida, balki musulmon Sharqi, jumladan, Eron, Arabiston, Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyoda ham keng e'tibor va hurmat topgan. Mahmud Qoshg'ari ijodi asosan xalq og'zaki ijodi va xalq tiliga, adabiy meroslarga tayanadi. U, eng avvalo, til, nutq va adabiyot masalalarini falsafiy va ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilgan. Uning go'zal va ilmiy mantiqlarga asoslangan, zamonasining barcha talablariga javob beruvchi ijodiy uslubi bor edi. Mahmud Qoshg'ari asarlari tili sof, ohangi baland, mazmuni teran, mazkur zamonning taraqqiy etgan madaniyatini aks ettiradi. Uning asarlaridan nafaqat turkiy tillar rivoji va tarixini, balki o'sha davrda yashagan elatlarning ma'naviy olami, milliy ruhiyati, ahloqiy qadriyatlari, jamiyatdagi o'rni va ta'sirini chuqur ilg'ash mumkin. Olimning eng muhim asarini yaratishi uchun yillar davomida izlanish, turli qabilalar, qishloq va shaharlarda til o'rganib, so'z boyligini to'plash, o'zaro qiyoslar qilish, xalq og'zaki ijodini jamlash, urf-odat, madaniyat, tarix, adabiyot va hatto geografik atamalarni puxta o'rganish talab qilingan. "Devonu lug'otit-turk" asari – bu turkiy tillarning boyligi, shevalari, qadim va zamonaviy so'zlari, atamalari, turg'un va o'zgaruvchan so'z birikmalari, xalq maqollari, she'rlar, to'qima hikoyat va afsonalarini o'zida mujassam qilgan ensiklopedik manbadir. Asar ko'plab shevalar, qat-qat tillar ichida qimmatli ma'lumotlarni to'playdi. Unda faqat til emas, balki xalqning qadriyatlari, urf-odati, ma'naviy–ahlokiy xususiyatlari, milliy psixologiya va an'analari, tarixiy voqealari, eroniy va arabiy ilmiy an'analari, diniy-ma'rifiy dunyoqarashlar ham chuqur o'rin oladi [2].

"Devonu lug'otit-turk" asari uch qismdan iborat bo'lib, u nafaqat lug'at, balki she'riy va maqollar, atamalar, xalq hikmatlari, geografik va etnolingvistik tafsilar, tarixiy ma'lumotlar jamlanmasi, axloqiy va ijtimoiy qadriyatlar turkumidir. Asar nafaqat grammatik tilshunoslik, yozuv, fonetika, morfologiya va sintaktika masalalariga, balki xalq she'riyatiga, maqol va iboralar, milliy urf-odatlar va zamonasining tarixiy tafsilotlariga qiziqishni kuchaytiradi. Mahmud Qoshg'ari asarlari bugungi kunda ham turkiy xalqlar madaniy merosini o'rganishda asosiy manba, milliy o'zlik va tarixiy xotira, bir butun til va adabiyotning kelib chiqishi, taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda bebaho dalillardandir. "Devonu lug'otit-turk" asarida o'z zamonasidagi barcha mashhur va keng tarqalgan turkiy lahjalar va dialektlar, ularning bir-biridan farqli va o'xshash tomonlari, umumiy fonetik va semantik o'ziga xosliklar chuqur va keng qiyosiy metod vositasida yoritilgan. Bu asar turkiy tillar tarixini, ularning o'zaro aloqadorligini, ildiz va rivoj formasini ochib beradi. Albatta, Mahmud Qoshg'ari uchun lug'at tuzish, unda har bir tildagi so'zlarning asl ma'nosi, xususiyati, tarixi, ishlatish doirasi, poetik va etnografik tafsilotlarini aniqlash oson bo'lmagan. Shu sababli muallif har bir so'z, har bir lahja, har bir tildagi o'ziga xos xususiyatlarni diqqat bilan, teran tafakkur asosida yoritib bergan [3].

Asarda aruz, ruboiy, xalq maqollari, lirik va epik janrdagi asarlar, tarixiy

hikoyatlar, dostonlar, qissa va xotira namunalarning keltirilishi Mahmud Qoshg‘ari ijodining betakrorligini, til va adabiyotga hurmatini, xalq hayoti, urf-odat va qadriyatlariga katta mehrini va ilmiy halolligini ko‘rsatadi. U, ayniqsa, xalq maqollari va hikmatli so‘zlarni chuqur tahlil qilgan, ularni grammatika va fonetika mezonlarida ajratgan, zamonasining she‘riyat maktabini tahlil qilgan. Bu jihatlar lotin, fors va arab adabiyoti, xalq og‘zaki ijodi, tarixiy va geofrafik terminlarni tahlil qilishda ham o‘z aksini topgan. Mahmud Qoshg‘ari asarlarida turfjins navlar, til o‘zgaruvchanligi, xalq madaniyati va urf-odatlar bilan bog‘liq voqealar, diniy e‘tiqodlar, qabilaviy ijtimoiy tuzilma, jonli til va adabiy til o‘rtasidagi farq, so‘z yasash va birlashish qonunlari, qavmiy odam ajratish va ism-sharif masalalari, gap tuzilishi va uning ma‘naviy, madaniy ahamiyati, so‘z va atamalar semantikasi, psixologik va etnomadaniy tafsilotlar birgalikda chuqur o‘ganilgan. Shu bilan birga, allomaning “Devonu lug‘otit-turk” asari qadimgi turkiy yozuv va adabiyoti, xalqning tarixiy taraqqiyoti, zamonasining diniy va axloqiy qarashlari haqida boy ma‘lumotlar beradi. Bu asar – o‘zbek, uyg‘ur, qazax, qirg‘iz, turkman, tatar, ozar va boshqa turkiy xalqlarning qadim tarixiga doir nodir dalillar bilan boyitilgan. Olim asarining dastlabki qismi arab tilida yozilgani ham bejiz emas, chunki u o‘z zamonasida musulmon sharqida yashagan, arab dunyosida turk tillari ilmini, adabiyotini tanitishni, turkiy tillarni arab tili orqali dunyoga manzur etishni istagan edi. Asar tufayli nafaqat ona yurti, balki qaynoq xalq tilini, xalq edimini, diniy-tarixiy tushunchalarini Sharq va G‘arbgga yetkazgan, ular orasidagi tarixiy taraqqiyot, tildagi birikmalar mohiyatini, turk tillarining boyligi va go‘zalligini ko‘rsatgan. Mahmud Qoshg‘ari o‘z ilmiy izlanishlarida arab va fors adabiy maktabidan samarali foydalangan, ularning ilg‘or fikrlarini turk ona yeriga o‘zlashtirishga, sharqshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari, tilshunoslik va adabiy tafakkurni umumlashgan holda ko‘rsatishga harakat qilgan [4].

Bu asar orqali Mahmud Qoshg‘ari nafaqat til arxitekturasi, leksikologiyasi, grammatikasi, sintaksisi, morfologiyasi, fonetikasi va mantiqiy asoslarini yaratib berdi, balki xalq hayoti, xalq ruhiyati, mentaliteti, urf-odati, turmushi, jamiyat va qadriyatlarining butun rang-barang xaritasini yaratdi. “Devonu lug‘otit-turk” nafaqat tilshunoslik manbasi, balki madaniyat, falsafa, ijtimoiy-ma‘naviy taraqqiyot tarixi, etnografik tafsilotlar, qabila va jamiyatlararo munosabatlar, mamlakatlar, shaharlar, hududlarning to‘liq tavsifini o‘zida jamlagan yagona manbadir. Mahmud Qoshg‘ari asarlari bugungi zamonda ham muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Uning lug‘at qadri, til, adabiyot va madaniyatga bo‘lgan yuksak e‘tibori, xalqni qadrlash, xalq so‘zining asl va to‘g‘ri shaklini iloji boricha aniqlash, xalq og‘zaki ijodidan keng foydalanish, ijtimoiy adolat, ahloqiy qadriyatlari, milliy birlik, tarixiy haqiqat uchun kurashga sadoqatini ko‘rsatadi. Asarlari ta‘siri tufayli o‘zbek, turkiy va jahon ilm-fani, adabiyoti va madaniyati yangi bosqichga ko‘tarildi. Mahmud Qoshg‘ari nafaqat tilshunos, balki madaniyatshunos, tarixchi, xalqparvar, adolatli inson, bebaho manba

yaratuvchi, millatni uyg‘otuvchi, ma‘rifatni yuksaltiruvchi ulkan shaxsdir. Uning hayoti, urush va tinchlik, aql va tafakkur, bilim va fazilat, xalqqa muhabbat, mehnat va izlanishga bo‘lgan sadoqati butun turkiy xalqlarga naqadar asosiy namunadir [5].

Mahmud Qoshg‘ari umrining so‘nggi yillari haqida tarixchi manbalarda turli ma‘lumotlar uchraydi. U hayotining pirovard bosqichlarini diyor-diyor kezib, doimiy izlanish va ilmga, milliy merosga sadoqat bilan o‘tkazgan. Uning mashhur asaridan keyin butun Markaziy Osiyo, jumladan, Xorazm, Buxoro va Samarqand atrofida “turkiy hayot”, “turk madaniyati va adabiyoti” haqida tubdan yangi qarashlar dunyoga keldi. Mahmud Qoshg‘ari turkiy tilning unutilmas daho qahramoni, turkiy millatlar or-nomusi, tarixiy xotirasi, ma‘naviy va milliy o‘zlik yodgorligidir. Xalq orasida uning so‘zlari, maqollari, hayotga bo‘lgan qarashlari, ilm yo‘lida qilgan fidoiyliigi, chin ma‘naviyat va haqqoniylik sari intilishi, ezgulik va g‘ururga undovchi da‘vati doimiy tuyg‘u, mag‘rurlik timsoliga aylandi. Shu sabab bugungi kunda ham Mahmud Qoshg‘arining yirik ilmiy, madaniy, tilshunoslik va xalqparvarlik merosi minglab allomalar tomonidan keng o‘rganilmoqda, ilmiy izlanishlar qilinmoqda, uning hayoti va ijodiga bag‘ishlanib o‘nlab dissertatsiyalar, ilmiy monografiyalar, darslik va kitoblar yaratilgan. Mahmud Qoshg‘ari xislatlaridan, asarlaridan, ilmiy merosidan, til va madaniyatga o‘ziga xos munosabatidan turli yutuqlar olingan, yangi yo‘nalishlar boshlangan.

Xulosa

Mahmud Qoshg‘ari hayoti va ijodi turkiy xalqlar uchun bitmas–tuganmas xalqqa, milliy o‘zligimizga, tariximiz va madaniyatimizga, tilimiz va adabiyotimizga bag‘ishlangan, har zamonda muhim ahamiyatga ega. Uning asarlari har bir avlod uchun ulug‘ namuna, ijodni qadrlash, ilmiy va insoniy fazilat, fidoyilik, turkiy ahillik, milliy mustaqillik va or-nomus sari chaqiriqdir. Bugungi kunda ham Mahmud Qoshg‘ari maktabi, asari, hayoti va ilmiy merosi doimiy hayot manbayi, baraka va tafakkur namunasidir. U yaratgan asarlar orqali biz o‘z milliy ildizimizga, sha‘n-u sharafimizga, yurt o‘tgan kunlar va xalq ertangi baxtiga ishonch bilan qarashga, ona tilimizga, millatimizga, madaniyat va ma‘naviyatga yanada chuqur hurmat qilishga undovchi ulug‘ saboq olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Qoshg‘ari. “Devonu lug‘otit-turk”, Toshkent: Fan nashriyoti, 1960.
2. M.Qosimjanov. “Mahmud Qoshg‘ariy va uning merosi”, Toshkent: Sharq, 1998.
3. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. Mahmud Qoshg‘ariy haqidagi maqola, Toshkent, 2000.
4. M. Sa‘dullayev. “Turkiy tillar tarixi”, Toshkent, 2010.
5. T.Hudoyberganov. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, Toshkent, 2014.
6. F. Jo‘rayev. “Mahmud Qoshg‘ariy va o‘zbek tilshunosligi”, maqolalar to‘plami, Toshkent, 2012.
7. A. Orinboev. “Til tarixi va taraqqiyoti”, Toshkent: O‘qituvchi, 2009.